

Agata ZACHARIASZ

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Kraków, Polska
e-mail: azachar@pk.edu.pl

PRZYDATNOŚĆ ARCHIWALNYCH ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH DLA WSPÓŁCZESNYCH BADAŃ KRAJOBRAZOWYCH

THE VALUE OF ARCHIVAL CARTOGRAPHIC SOURCES FOR CONTEMPORARY LANDSCAPE RESEARCH

Słowa kluczowe: kataster galicyjski, analizy krajobrazu, projektowanie krajobrazu, sztuka ogrodowa, kompozycja

Key words: *Galician cadastral plans, landscape analysis, designing of landscape, garden art, composition*

Streszczenie W niniejszym artykule poruszono problematykę dotyczącą ochrony i planowania krajobrazu stanowiącą istotny element działalności architekta, architekta krajobrazu i planisty. Praca pokazuje przydatność archiwalnych źródeł kartograficznych dla współczesnych badań krajobrazowych (m.in. historii, przekształceń, kompozycji) i projektów rewaloryzacji. Przedmiotem badań są mapy katastralne – część austriackiego katastru gruntowego z połowy XIX w. sporządzonego dla celów podatkowych. Każdy z czterech rodzajów map (1. oryginały, pierworysy; 2. mapy ewidencyjne – litograficzne czystorysy; 3. tzw. „Wiedenki”, kolorowane odbitki map oryginalnych; 4. szkice inductive, na których nanoszono zmiany), daje szereg cennych informacji, wykorzystywanych w badaniach. Treść map jest niesłychanie precyzyjna. Wadą jest brak ukształtowania terenu. Mapy katastralne są doskonałym materiałem źródłowym do badań historycznego krajobrazu.

Abstract *This article discusses the issues of landscape conservation and planning, which constitutes a significant element of the professional activity of an architect, landscape architect and a planner. The paper highlights the value of archival cartographic sources for contemporary landscape research (including history, transformations and compositions) and revalorization projects. The subject of the study is the principal part of the Austrian land cadaster from mid 19th Century prepared for land tax – cadastral maps. There are four types of maps containing significant information of particular value for research: 1. originals – first drafts; 2. evidence maps; 3 ‘Viennese’ (‘Wiedenki’) – lithographic coloured copies of original maps; 4. indicative sketches to be subsequently amended. The content of the maps is extremely precise. Cadastral maps are an excellent source material for historic landscape research.*

WPROWADZENIE

W niniejszym artykule poruszono problematykę dotyczącą ochrony i planowania krajobrazu stanowiącą istotny element działalności architekta, architekta krajobrazu i planisty związany m.in. z opracowaniem analiz i projektowaniem krajobrazu naturalnego i kulturowego, w różnych skalach od architektonicznej do planistycznej, oraz badań i projektowania dotyczących: m.in. parków i ogrodów, rozplanowania miast i wsi. Celem pracy jest pokazanie przydatności archiwalnych źródeł kartograficznych, w szczególności austriackiego katastru gruntowego, do badań krajobrazowych. Dotyczy to przede wszystkim cennych krajobrazów kulturowych, które często podlegają procesom projektowym. Po pierwsze ochronie, rewaloryzacji i rekonstrukcji, dla których źródła historyczne mają znaczenie pierwszorzędne. Po drugie, z uwagi na wysoki stopień atrakcyjności, wartościowe krajobrazy kulturowe stają się miejscem nowej kreacji i ta działalność projektowa zwykle poprzedzona jest studiami i analizami historycznymi, w których wykorzystywane są różnego rodzaju źródła archiwalne, kartograficzne i ikonograficzne. Krajobraz nie jest statyczny, zmienia się w czasie, a analizy uwzględniające historyczne przekształcenia wskazują główne kierunki zmian i są wskazówką do współczesnych badań i wytycznych projektowych.

KRAJOBRAZ – METODOLOGIA BADAŃ ORAZ PLANOWANIE I PROJEKTOWANIE

Krajobraz to termin wieloznaczny, a stosowany przez przedstawicieli różnych dziedzin, np. geografów, ekologów, architektów krajobrazu, architektów, planistów i prawników, artystów, ma różny wymiar. Pojęcie „krajobraz” jest różnie interpretowane: jako całe środowisko regionu, okolica i topografia czy zewnętrzny wyraz otoczenia, fizjonomia środowiska naturalnego i kulturowego. Krajobraz jest dynamiczny, a jako część dziedzictwa historycznego pokazuje różnorodne wpływy kulturowe (Zachariasz, 2006, 2011). Traktowany bywa jako forma sztuki, co pozostaje w związku z pierwotnym użyciem terminu przez artystów malarzy dla określenia zwykle scen wiejskich. Postrzegany jest jako potencjał – zasób naturalny – często o dużej atrakcyjności turystycznej, ma określoną wartość ekonomiczną. Opisywany jest też jako wynikowa użytkowania terenu, np. krajobraz rolniczy, miejski, wiejski czy przemysłowy.

Krajobraz nie jest zdefiniowany przez żadną z polskich ustaw, choć kilka z nich za jeden z celów głównych stawia sobie jego harmonijne kształtowanie i ochronę. Wprowadzone przez ustawy pojęcia to m.in.: krajobraz kulturowy, otoczenie, walory krajobrazowe, ochrona krajobrazowa czy ład przestrzenny wszystkie odnoszą się do obszarów i zagadnień wymagających analiz, badań, niejednokrotnie określenia standardów postępowania. Przegląd definicji dotyczących krajobrazu, jego walorów i kształtowania, stosowanych w prawodawstwie polskim pozostawia duży niedosyt. Pokazuje rozrzucenie definicji w różnych ustawach i nieprecyzyjne sformułowania (Mironowicz, 2005; Zachariasz, 2008).

Krajobraz jest zewnętrznym obrazem wszystkich otaczających nas treści, fizjonomią środowiska (Bogdanowski, 1976). Krajobraz definiuje European Landscape Convention (2000) jako obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich. W dokumencie określono też działania: polityka w zakresie krajobrazu, cel jakości krajobrazu, ochrona krajobrazu, gospodarowanie krajobrazem i planowanie krajobrazu. Krajobraz oceniany jest jako kompozycja przestrzenna. Metodologia badań nad krajobrazem często opiera się na analizie głównych elementów określających jego charakter. Według publikacji amerykańskich z zakresu analizy wizualnej są to: forma, linie, kolor, faktura (Lynch, 1960; Bell, 1993, 1999; *Foundations*, 1986; Goodall, 1987), zaś w literaturze polskiej są to wnętrza krajobrazowe (Bogdanowski, 1976; Böhm, 1981, 2004; Patoczka, 2000).

Tab. 1. Elementy określające charakter krajobrazu

Tab. 1. The elements defining the character of the landscape

Elementy składające się na wizerunek miasta wg K. Lyncha (1960)	Podstawowe składniki krajobrazu wg S. Bella (1993, 1999)	Główne elementy określające charakter krajobrazu wg <i>Foundations for Visual...</i> (1984)	Teoria jednostek i wnętrza architektoniczno-krajobrazowych J. Bogdanowskiego (1976, 1989, 2000) – metoda stosowana w studiach i projektowaniu krajobrazu
<ul style="list-style-type: none"> ▪ obszary ▪ krawędzie ▪ obiekty wyróżniające się ▪ węzły ▪ ciągi 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ punkt ▪ linia ▪ płaszczyzna ▪ bryła 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ kolor, barwa, odcień, nasycenie ▪ forma: cechy całości i relacje do jej części ▪ linie, kanwa liniarnych ciągów, granic, krawędzi ▪ faktura, struktura powierzchni, „gęstość” zainwestowania, regularność wzoru 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wnętrza architektoniczno-krajobrazowe WAK – podstawowe elementy: ściany (konkretne, subiektywne i obiektywne), płaszczyzna pozioma, sklepienie i bryły wolnostojące (skala architektoniczna) ▪ zespoły architektoniczno-krajobrazowe ZWAK (skala urbanistyczna); osi główne i podporządkowane ▪ jednostki architektoniczno-krajobrazowe JARK (skala planistyczna)

W charakterystyce i ocenie krajobrazu, pośród głównych elementów cechujących krajobraz, wymienić można przede wszystkim: skalę, równowagę i kontrast, proporcje i przestrzenną dominację elementów, ilość i jakość panoram, otwarć widokowych ciągów i płaszczyzn widokowych. To istotne elementy walorów krajobrazowych¹, składające się na oddziaływanie wizualne. Znaczenia nabierają też położenie i usytuowanie względem stron świata, a także kształt, faktura, gęstość i kolor oraz łączenie

¹ Walory krajobrazowe – definicja wg Ustawy o ochronie przyrody (2004) – wartości ekologiczne, estetyczne lub kulturowe obszaru oraz związane z nim rzeźbę terenu, twory i składniki przyrody, ukształtowane przez siły przyrody lub działalność człowieka.

i ogradzanie, przerwa i rytm, ale również asymetria, hierarchia, zmienność (np. uzależniona od pór roku), podobieństwo i ciągłość. Zmiany krajobrazu – dynamika krajobrazu – uzależniona jest od procesów zachodzących w krajobrazie i to nie tylko tych uwarunkowanych porami roku, ale od potencjalnej możliwości przekształceń czy chłonności wizualnej (*visual capacity*): czyli zdolności wchłaniania przez krajobraz nowych elementów, różnej infrastruktury, bez zmiany jego istniejącego charakteru. Wszystkie te pojęcia wykorzystywane są w studiach i projektach krajobrazu. Wiedza o formach historycznych i przekształceniach pozyskiwana z archiwalnych źródeł kartograficznych może sprzyjać ochronie krajobrazowej, czyli zachowaniu cech charakterystycznych danego krajobrazu, np. poprzez ochronę ścisłą zdefiniowaną w Ustawie o ochronie przyrody (2004).

W zależności od czasu powstania, skali, zawartości treści, przekaz map historycznych jest mniej lub bardziej precyzyjny. Przykładowo wadą austriackich map katastralnych jest brak topografii. Wcześniej teren zarejestrowany na katastrze pokazuje mapa Miega (1779-1782)², która przekazuje informacje o ukształtowaniu terenu, o układzie lasów, pokazuje przebieg dróg i rzek, urbanistykę miast, miasteczek i wsi. Jednak skala mapy Miega – 1:28 800 w porównaniu do map katastralnych, edytowanych głównie w 1:2880, umożliwia tylko ogólną analizę poszczególnych obiektów, podczas gdy znacznie dokładniejszy kataster pozwala szczegółowo śledzić zmiany. Elementy charakterystyczne w interpretacji poszczególnych składników krajobrazu możliwe do odczytania na mapach katastralnych to przede wszystkim: ■ zainwestowanie terenu; ■ stosunki wodne; ■ roślinność (układy i formy roślinności charakterystyczne dla kompozycji geometrycznej i swobodnej); ■ układy przestrzenne (rozplanowanie, powiązania, związki przestrzenne, sekwencje); ■ kompozycja (m.in. powiązanie widokowe, dominanty, akcenty, zamknięcia i otwarcia widokowe ciągi widokowe). W studiach urbanistycznych i ruralistycznych mapy katastralne pozwalają analizować rodzaj rozplanowania, podstawowe moduły struktury urbanistycznej, parcelacje, wielkość działek (typowe rozmiary), szerokości, sposób usytuowania zabudowy względem ulic, układ zabudowy na działce, intensywność zabudowy, układ rozłogu pól. W planowaniu przestrzennym, jako materiał historyczny, wykorzystywane są do rejestracji historycznych granic i podziałów. Interesujące jest też zestawianie tych historycznych map ze współczesnymi fotografiami lotniczymi, co pokazuje dynamikę zmian.

GALICYJSKI KATASTER GRUNTOWY

Stan badań nad powstaniem, historią i przydatnością katastru galicyjskiego do badań został dokładnie omówiony przez badaczy (Stoksikówna, 1975; Czyżewska, 1991; Wolski 2000, 2001; Zachariasz 1996, 1998, 2000). Prace, które ukazały się przed wojną w Polsce, pokazują jego znaczenie i przydatność do badań statystycznych

² Mieg Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien, 1779-1782, 1:28 800, kolorowany oryginał w Kriegssarchiv w Wiedniu.

własności ziemskiej, także jako materiał do badań dla historii gospodarczej (Rutkowski, 1917; Styś, 1932; Barwiński, 1935). Dopiero jednak publikacje powojenne zwracają uwagę na możliwość wykorzystania katastru, a w szczególności map katastralnych dla historii urbanistyki, użytkowania struktury miejskiej, badań z zakresu sztuki ogrodowej i analiz krajobrazowych (Wzorek, 1951; Wydro, 1967; Stoksikówna, 1975; Ciołek, 1965; Bogdanowski, 1966, 1995; Mydel, 1973).

W Austrii pierwsze próby ewidencjonowania gruntów dla celów podatkowych uznano za niedoskonałe. Rozpoczęto je za panowania Marii Teresy w latach 1746-1756. Kolejne spisy sporządzono w 1774 i 1775, ale i one nie przyniosły spodziewanych wyników (Stoksikówna, 1975). Za cesarza Józefa II, wydany został kolejny patent (12.04.1785) ustanawiający reformę podatkową w całym państwie. Zarządzono spisanie i pomiar gruntów oraz obliczenie z nich dochodu na podstawie urodzajności. Powstała najważniejsza część *metryki józefińskiej* – księgi dochodu gruntowego, sporządzone osobno dla każdej miejscowości (Wzorek, 1951). Działania te również nie dały spodziewanego efektu. Przystąpiono do dalszych prac, których podstawą prawną był patent cesarza Franciszka I z 23.12.1817, określający warunki założenia na terenie całego cesarstwa austriackiego stałego katastru dla potrzeb podatkowych (była to tzw. *metryka franciszkańska*). Pomiar szczegółowy przeprowadzono w latach 1817-1861. Opracowaniem objęto 30556 gmin katastralnych³. Mapy powstały głównie w skali 1:2880, w przypadku dużych miast np. Krakowa stosowano skalę 1:1440, a Wiednia nawet 1:720. Obszary górskie wykonano w dużej skali 1:5760.

Mapy katastralne to zbiór jednolity mający ogromne znaczenie dla różnego typu analiz. Stanowią najważniejszą część austriackiego katastru gruntowego. Są dokładnym zapisem stanu nieruchomości. Linia rozgraniczającą wyznaczono ściśle kształt i wielkość każdej działki – należącej do odrębnego właściciela lub działki posiadającej odmienny sposób użytkowania. Z uwagi na proces sporządzania i dalszego użytkowania można wyróżnić cztery rodzaje map katastralnych. Pierwsze powstawały oryginały, pierworysy map z pomiarów szczegółowych. Następnie w oparciu o nie w Wiedniu przygotowywano mapy ewidencyjne – litograficzne czystorysy z map oryginalnych. Każda miejscowość, będąca jednostką ewidencyjną posiadała zorientowaną mapę w układzie sekcyjnym. Na planszy tytułowej umieszczano plan sekcji,

³ Na operat austriackiego katastru podatku gruntowego, sporządzonego wg patentu Franciszka I z 1817 r., składają się: mapy, księgi i akta. ■ **Mapy** cechują: 1. jednolity podkład map, oparty na triangulacji, 2. jednostka ewidencyjna = gmina katastralna, która pokrywała się z gminą w granicach administracyjnych, 3. układ sekcyjny, plan sekcji zamieszczony na planszy tytułowej, 4. jednolita numeracja parcel dla całej gminy katastralnej, podana w liczbach całych, 5. rozróżnienie parcel gruntowych od parcel budowlanych (np. kolorem), 6. wtórny podział parcel oznaczono ułamkami, dotychczasowy główny numer pozostawał łamany był przez liczbę parcel. ■ **Księgi** zawierają: 1. rejestr parcel, 2. arkusze posiadłości gruntowej, 3. arytmetyczny spis posiadaczy, 4. alfabetyczny spis posiadaczy, 5. wypisy hipoteczne (nr, nazwisko właściciela, nr arkusza posiadłości gruntowej i numery parcel należących do danej nieruchomości). ■ **Akta** zawierają: 1. wykazy przybytków i ubytków (sporządzone wg gmin katastralnych), 2. manualia (szkice polowe, robocze), 3. szkice indykacyjne (odbitki litograficzne map katastralnych, na których naniesiono pomiary polowe, poprawki nanoszono często czerwonym tuszem) (A. Czyżewska, 1991).

podziałkę oraz nazwę miejscowości z podziałem na miasto (z przedmieściami np. *Stadt Biecz mit den Ortschaften Belna, Charta, und Przedmieście Nyszne in Galizien.*) lub wieś (z przysiółkami), cyrkuł (np. *Kreis Jasło*), rok pomiaru, nazwiska litografujących i rok ukończenia litografii. Tzw. „Wiedenki” to specjalnie kolorowane odbitki litograficzne map oryginalnych przechowywane w archiwum cesarskim w Wiedniu⁴.

Kolejny rodzaj map to szkice indykacyjne, na których nanoszono przekształcenia własnościowe, przebudowy, powstawanie nowych budowli, dróg, korekty i regulacje przebiegu dróg, rzek, potoków, oraz przede wszystkim zmiany stanu posiadania (podziały własnościowe), co robiono aż do 1952.

Katastry rysowano i rejestrowano w terenie. Na podstawie tych pomiarów powstawał pierworys – redakcyjny oryginał mapy, wstępny obraz, na którym znajdowała się pełna treść do dalszego graficznego opracowania pod względem wymagań wydawniczych (Drabek, Piątkowski, 1989). Plan orientowany, wykonany według legendy, kolorowany, stawał się podstawą do sporządzenia litografii. Na każdej orientowanej planszy pierworysowej znajdują się nazwiska i podpisy wykonujących ją geodetów. Na niektórych sekcjach są nawet cztery nazwiska, nie zawsze zresztą jednakowe na każdej planszy. Plany te były bardzo dokładnie, zaznaczano nawet kwietniki w ogrodach, oznaczając je zielonymi i czerwonymi kropkami na jaśniejszym zielonym kolorze. Na płaszczyznach parterów w układach geometrycznych pokazywano również układ roślin. Następnie z pierworysów w Wiedniu, wykonywano płyty litograficzne, które najczęściej wykonywało dwóch autorów. Z porównania wynika, że najdokładniejsze są pierworysy, w trakcie przetwarzania na odbitki litograficzne, pewne detale ulegały uproszczeniu. „Wiedenki”, sporządzane w jednym egzemplarzu dla archiwum cesarskiego, to kolorowane na podobieństwo pierworysów odbitki litograficzne. Do prac bieżących i aktualizacji przeznaczone były odbitki litograficzne. Na mapach tych, w przeciwieństwie do bardzo kolorowych pierworysów i „Wiedenek”, stosowano tylko kilka kolorów: żółty (obiekty drewniane), czerwony (obiekty murowane), niebieski (wody) oraz brązowy i szary (drogi), czasem tonacjami zieleni różne rodzaje terenów zieleni (np. ogrody, parki). Na mapach również naniesione były numery parcel, a ułamki oznaczały podziały. Kolor oznaczeń informował o przeznaczeniu działki na budowlaną. Właśnie na tych mapach nanoszono wszelkie zmiany, wykonywano szkice indykacyjne. One są również ważnym materiałem, dla badania przekształceń, gdyż rejestrują zmiany, często z różnych okresów.

⁴ Zostały one odzyskane przez Polskę, po upadku monarchii, na mocy traktatu z St. Germain z 10 września 1919 i konwencji rzymskiej, która podpisały 6 kwietnia 1922 r. z Austrią wszystkie kraje sukcesyjne.

Tab. 2. Legenda – znaki i wzorce do rysowania map katastralnych, tłumaczenie i układ z nagłówkami A. Zachariasz⁵

Tab. 2. Map explanation – marks and patterns used to drawing of cadastral maps, translation and headers in groups, elaboration A. Zachariasz

<p>▪ Obiekty architektoniczne: kościół katolicki; kościół prawosławny; szwajcarski dom modlitwy; synagoga; budynki publiczne; budynek sądu; wartownia, strażnica; gospoda; leśniczówka; poczta; łaźnia; młyn wodny; tartak wodny; kuźnia; kamienny budynek mieszkalny; drewniany budynek mieszkalny; kamienny budynek; gospodarczy; drewniany budynek gospodarczy; inne obiekty: wiatrak kamienny; wiatrak drewniany; studnia kamienna; studnia drewniana; wiejska studnia z żurawiem</p>
<p>▪ Komunikacja: kolej żelazna; kolej żelazna z podwójnym torem; kolej konna; polna droga; ulica z drzewami; bita droga</p>
<p>▪ Ogrodzenia, granice krajobrazowe: żywopłot; płot; ogrodzenie z kamienia; mur; rów suchy; rów mokry</p>
<p>▪ Woda i związane z nią budowle i urządzenia mosty, wiadukty, wodociągi: most drewniany; most kamienny; most drewniany z filarami; most łańcuchowy; most pływający; most wiszący; mostek, kładka; wiadukt; wodociąg murowany; wodociąg drewniany; jaz drewniany; jaz kamienny; faszynowe umocnienie brzegów; kierunek prądu; grobla ziemna; grobla kamienna; drewniane zabezpieczenie brzegów; zbiornik wodny; kanał; przystań; żłoby do spuszczenia drewna; strumyki; potoki</p>
<p>▪ Granice administracyjne: granica państwa monarchii; granica prowincji; obwody; okręgi (obwody) gminy; zbieg trzech granic</p>
<p>▪ Elementy małej architektury związane z kultem religijnym: słup męki; kaplica drewniana; kaplica murowana (kamienna); krzyż drewniany; krzyż murowany (kamienny)</p>
<p>▪ Oznaczenia drogowe i miernicze: kamień milowy kamienny; kamień milowy drewniany; drogowskaz kamienny; drogowskaz drewniany; kamień graniczny; punkty triangulacyjne</p>
<p>▪ Obiekty przemysłowe: papiernia; huta szkła; szlifiernia szkła; wielki piec; wytwórnia msiadzu; wieża prochowa; winiarnia, piwnica win; cegielnia; piec cegielniany; młyn prochowy; olejarnia</p>
<p>▪ Roślinność i formy zieleni komponowanej: drzewa owocowe; kasztanowce; morwy; oliwki; drzewa liściaste; drzewa iglaste; krzewy; drzewa ogławiane; ogród ozdobny; park angielski (układ, założenie); ogród warzywny; kasztany jadalne; ogród oliwny; rola (układ ról, podział pól); rola z drzewami; rola z winną latoroślą; plantacja chmielu; pola ryżowe; tytoń; marzanna farbiarska; szafran; winnica; winnica z drzewami; łąka; łąka wilgotna; łąka z drzewami; łąka z winną latoroślą; łąka z drzewami użytkowymi; pastwiska; pastwiska z drzewami owocowymi; pastwiska z drzewami użytkowymi; górskie pastwiska, polany do wypasu; wysoki las liściasty; wysoki las iglasty; wysoki las mieszany; niski las; krzewy, zarośla; łągi; bagna; bagna z trzcina</p>
<p>▪ Wydobycie, nieużytki: kamieniska; kopalnia gliny, glinianka; torfowiska; nieużytki; saliny; pustkowia</p>

⁵ W oparciu o odbitki kserograficzne legendy do katastru ze zbiorów prywatnych, Pani mgr Wandy Gengi.

Legenda nie była zamieszczona na planszach. Publikowano ją w odrębnej instrukcji (Instruction, 1824, 1865, 1904). Treść mapy niezwykle szczegółowa i precyzyjna liczy wraz z wzorcami i kolorystyką około 150 oznaczeń (por. tab. 2). Legenda pozwalała określić dokładnie pokrycie terenu (bez ukształtowania), sposób użytkowania i rodzaj zainwestowania terenu, rodzaj dróg, materiał z którego wykonano obiekty architektoniczne, rodzaj upraw, typ lasów, wszystko co było ważne dla wysokości podatków⁶.

Legendę uzupełniały przykłady, wzorce rysowania map⁷ oprócz oznaczeń szczegółowych pokazują także różne typy pokrycia terenu m.in.: *Ackerland* (pola uprawne), *Gartenland* (teren ogrodów) oraz szczegółowe oznaczenia m. in.: *Ruine* (ruiny), *Flüsse* (rzeka, strumień), *Bache* (strumień, potok), *Sandbänke* (ławice, mielizny) (Wzorek 1951; Zachariasz 1996). W legendzie do katastru rozróżniono odmienne wyraźnie kompozycyjnie oznaczenia ogrodów: ogród ozdobny; park angielski; ogród warzywny⁸. Ogród ozdobny (*Ziergarten*) kwaterowy czterodzielny z kolistym placykiem (w jego centrum prawdopodobnie fontanna), pośrodku przecinających się ścieżek, które obsadzono prawdopodobnie żywopłotem. Ogród angielski (*Englische Anlagen*) o nieregularnym, swobodnym układzie ścieżek, z drzewami liściastymi i iglastymi oraz kępami krzewów. Ogród warzywny (*Gemüse Garten*), oznaczony jest regularnymi kwaterami, o skośnym 45° szrafie w dwóch kierunkach.

Wiarygodność map katastralnych potwierdzają liczne studia i rozwarstwienia stylistyczne obiektów⁹. Porównanie z innymi mapami z tego okresu poświadcza dokładność zapisu katastru. Potwierdzają ją też badania terenowe, np. pokazane na katastrze i istniejące nadal w terenie w Słocinie pod Rzeszowem: iglasty samotnik, altana (krąg) drzew i aleja (Zachariasz, 1996). Precyzyjne znaki legendy dawały oznaczenie na wysoki i niski las, nie pozwalały oddać jednak takich elementów jak: jego gęstość, udział gatunków liściastych i iglastych, wiek drzew. Można próbować określić gęstość drzew (w sposobie rozmieszczenia symboli), a wiek na podstawie wielkości. W wielu przypadkach o ogrodach, które niedawno powstały, lub były w momencie zakładania, świadczy brak roślinności dorosłej, narysowano wówczas nieduże drzewa i małe krzewy. Czasami może budzić wątpliwość rozróżnienia ozdobnych ogrodów geometrycznych od ogrodów użytkowych i sadów pokazanych jako kompozycje regularne, często o kwaterach obrzeżonych żywopłotem. W litografii, która jest także pięknym przykładem grafiki, należy również brać pod uwagę możliwość upraszczania zbyt bogatej formy lub upiększania skromnej. Zdarzają się też przypadki, w których

⁶ Znaki opracowano dla krajów podległych wtedy cesarstwu austriackiemu (np. występują: kasztany jadalne, oliwki, szafran).

⁷ Opis oznaczeń na mapach katastralnych (fot. z odbitki litograficznej *Guldensteina*, załączonej do instrukcji katastralnej z 1824 r., (*Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters im Folge des ... Patentens vom 23 Dezember 1817 ausgeordneten Landes-Vermessung*, Wien 1824); wykorzystano późniejsze odbitki kserograficzne legendy, por. przyp. 5.

⁸ W tej grupie umieszczono też kasztanowce jadalne i ogród oliwny.

⁹ Prace studialne np. Ewidencje zabytkowych ogrodów wykonywane w Zakładzie (obecnie Instytucie) Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej.

zauważono błędy w rysunku, np. źle podano odległości w rozmieszczeniu elementów m.in. stawów i dużych skarp, tak jak było to w podkrakowskich Kościelnikach (Genga, 1987). Niedokładności i przekłamania wynikały zwłaszcza w sytuacji bardzo pociętego terenu, ze skarpami, jarami, wąwozami, a topografii kataster nie pokazywał. Tego typu błędy nie wpływały na wysokość podatku, gdyż było to w obrębie jednego sposobu użytkowania¹⁰.

MAPY KATASTRALNE A DZIEŁA SZTUKI OGRODOWEJ

Czas, kiedy powstawały plany katastralne to okres dużych i szybkich zmian zachodzących w sztuce ogrodowej. Dokonywały się ważne przemiany stylistyczne, projektanci ogrodów odrzucali geometrię, tak charakterystyczną dla wcześniejszych układów, tworzyli kompozycje swobodne, krajobrazowe, naśladujące naturę tzw. angielskie. W Polsce ok. 1770 r. zaczęły powstawać pierwsze ogrody angielskie, było to równocześnie z innymi krajami na kontynencie. Nowe ogrody szybko stały się niezwykle modne wśród najwyższych warstw społecznych, a z czasem zyskały także popularność wśród szlachty i stały się nieodzownym elementem siedziby szlacheckiej. Od lat 20-tych XIX w. zaczyna ich powstawać coraz więcej, co potwierdzają powstałe w zaborze austriackim plany katastralne. W okresie rozwoju ogrodów angielskich, nastąpił rozkwit wydawnictw (Zachariasz 1996, 1998), stąd doskonałe opisy, traktaty, wzorniki oraz przekazy zarówno kartograficzne, jak i ikonograficzne. Dlatego też mapy katastralne jako jednolity zbiór, stanowią doskonałe źródło badań i porównań. Gerard Ciołek pierwszy wykorzystuje je jako źródło przekazu kartograficznego do badań nad rozwojem sztuki ogrodowej. Zgromadził ogromne archiwum – tzw. Teki Ciołka¹¹ – stanowiące ważne źródło do badań historycznych założeń ogrodowych w Polsce. Ciołek stworzył podstawy metodologiczne rewaloryzacji i rekonstrukcji zabytkowych ogrodów (Ciołek, 1956; 1965). Pisał „Konserwacja ogrodów jest u nas rzeczą nową i prowadzone dziś prace mają charakter pionierski, zarówno w zakresie metody studiów i badań, jak też i w dziedzinie prac realizacyjnych. /.../W ogrodzie zabytkowym bez względu na jego przynależność stylową najważniejszą wartością jest jego kompozycja, jego zamierzony układ przestrzenny, w którym materiał roślinny stanowi jeden z wielu elementów składających się na harmonijną skończoną całość” (Ciołek, Chrabelski, 1949). „Kataster galicyjski /.../ stanowi dla dziejów ogrodnictwa polskiego bezcenne źródło informacji” (Ciołek, 1965). W latach 1964-1969 niewielką część zbiorów, w tym planów katastralnych, opublikowano w zeszytach *Rejestr ogrodów polskich*. Janusz Bogdanowski, opracowując *Ogrody włoskie pod Krakowem* (1966), również traktuje je jak materiał kartograficzny i później w reedycji *Ogrodów polskich* Ciołka (1978) zamieszcza plany ogrodów będące przerysami lub sporządzone są w oparciu o katastry. Kompozycję i przekształcenia

¹⁰ Zdarzają się też pomyłki w pisowni tak jak Dombrówka czy Mieysce Piastowe.

¹¹ Kartoteka obejmuje ponad 7000 pozycji, w tym ok. 2000 planów, przerysów, notat pomiarowych, parków i ogrodów, obecnie przechowywane w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie.

założeń ogrodowych z Galicji wykorzystują badacze dzieł sztuki ogrodowej (m.in. Bogdanowski, 1995; Piórecki, 1989; Zachariasz, 1996).

Badania kompleksowe ogrodów z rejonu Beskidu Niskiego i Pogórza potwierdziły przydatność map katastralnych do tego rodzaju analiz. Zespół map traktowany jako duży, jednolity materiał stał się podstawą do szczegółowej analizy kompozycji i klasyfikacji stylistycznej. Przeanalizowano je m.in. w oparciu o szczegółową legendę, w zestawieniu z dziełami epoki, ze wskazaniem możliwości przenikania dzieł publikowanych i ich wpływu na sposób powstawania i rysowania map katastralnych (Zachariasz, 1996). Założenie dworskie lub pałacowe to zespół wzajemnie powiązanych elementów, na które składają się: dwór lub pałac wraz z drogą dojazdową do nich, inne obiekty mieszkalne (np. oficyny), część gospodarcza zwykle związana ze stawami, ogród, ogrodzenie z bramą i najbliższe otoczenie. Kompozycja całości wynika z programu użytkowego związanego z rezydencją i funkcją gospodarczą. Ocenie w kompozycji ogrodowej i klasyfikacji stylowej podlega przede wszystkim ogród ozdobny i wzajemne rozplanowanie elementów naturalnych i kulturowych. Główne elementy tworzące układ – ukształtowanie terenu i układ wodny, komunikacja, roślinność, architektura – budują podstawę każdego ogrodu, jakim jest wnętrze. Ogród to najczęściej seria wnętrz, zwykle wzajemnie powiązanych. Tworzone we wnętrzach krajobrazy są zapisem pewnej epoki. W ogrodach angielskich zarysowuje się wyraźna przewaga form naturalnych, które zwłaszcza w epoce późniejszej romantyzmu i naturalizmu całkowicie zdominowały tworzywo ogrodowe. Jest to szczególnie widoczne w badanych ogrodach terenu Beskidu Niskiego i Pogórza. W oparciu o plany katastralne wyodrębniono tam 278¹² obiektów pałacowych, dworskich lub folwarcznych. W ramach dostępnych materiałów przebadano kompozycję 163 (Zachariasz, 1996).

Istotnym dla podziału, według którego je klasyfikowano jest rozmieszczenie charakterystycznych, stałych elementów założenia, często uzależnione od wcześniejszego układu, a przede wszystkim od funkcji. Badane założenia można podzielić na następujące: 1. folwarki, o chaotycznej zabudowie bez zieleni lub z pojedynczymi egzemplarzami, np. Kwiatonowice, Libusza, Sokół; 2. folwarki o czytelnym geometrycznym układzie budynków skupionych wokół czworobocznego dziedzińca, bez towarzyszącego układu zieleni lub o zieleni nie posiadającej wyraźnej kompozycji, np. Baryczka, Bierówka, Chlebna, Klęczany; 3. założenia dworskie lub pałacowe w momencie powstawania, z czytelną funkcją gospodarczą i istniejącymi ogrodami gospodarczymi warzywnikami czy sadami oraz formującym się ogrodem ozdobnym¹³ (podjazdem, alejkami), np. Brzycki, Glinik Dolny, Jabłonka, Lipinki; 4. założenia o wyraźnym ogrodzie ozdobnym, dającym się zaklasyfikować do określonego stylu; posiadające wyodrębnioną część gospodarczą z ogrodami gospodarczymi, np. Dukla, Hermanowa, Iskrzynia, Tyrawa Wołoska, Zagórzany; 5. założenia o ogrodzie

¹² W oparciu o kwerendę map katastralnych w Archiwach Państwowych (Rzeszów, Przemyśl).

¹³ Z reguły założenia „w momencie powstawania” uzyskują układ swobodny, na co wskazują porównania ze stanem istniejącym i ewidencjami zabytkowych ogrodów.

ozdobnym, dającym się zaklasyfikować do określonego stylu; posiadające wyodrębnioną część gospodarczą z ogrodami użytkowymi, ponadto zespół swoją kompozycją powiązany jest przestrzennie z otaczającym krajobrazem np. alejami, łączy się z systemem stawów czy częścią gospodarczą, m. in. Bieździatka, Iwonicz, Januszko-wice, Wzdów.

Z uwagi na układ kompozycyjny spośród badanych 163 obiektów (ok. 57% całości) wyodrębniono cztery główne typy ogrodów: geometryczne, swobodne i złożone – nawarstwione oraz układy bezstylowe, z czego: 31 ma układ geometryczny (19 % całości), 71 ma układ swobodny (44 % całości), 61 nie wykazuje żadnych cech stylowych (37 % całości). Porównując ilość ogrodów geometrycznych i swobodnych daje się zauważyć dysproporcję choćby z tego względu, że ogrody geometryczne „panowały” już od stuleci. Tymczasem ogrody swobodne w Polsce znane były od lat osiemdziesięciu, a jest ich wśród badanych 44 % i są to przede wszystkim ogrody ozdobne. W większości posiadają one cechy przeciętne, zbliżone do polecanych w ówczesnych podręcznikach ogrodowych. Ponieważ jednak jest ich tak wiele, to jako szerokie zjawisko, reprezentują ciekawy materiał badawczy i pokazują wysoki poziom ówczesnej sztuki ogrodowej i kultury ogrodniczej. Podobny status majątkowy właścicieli dawał w konsekwencji zbliżony program użytkowy, wynikający z ich potrzeb. Konkretnie rozwiązania całości wynikają z programu użytkowego założenia. Natomiast wielkość i kompozycja ogrodu ozdobnego zależą wyłącznie od indywidualnych upodobań właścicieli, choć czasem są ograniczone ich możliwościami finansowymi lub barierami terenowymi.

ANALIZA LOKALIZACJI I KOMPOZYCJI OGRODÓW BESKIDU NISKIEGO I POGÓRZA PRZEDSTAWIONYCH NA MAPACH KATASTRALNYCH

Powstające założenia cechowało podobieństwo wynikające z krajobrazu, ukształtowania terenu o dość złożonej konfiguracji, najczęściej położonego nad rzeką, siedliska przyrodniczego, a co za tym idzie zbliżony podstawowy zespół roślinny. Jak wynika z historii sztuki ogrodowej w Polsce jest to wczesna faza formowania się stylów swobodnych. Na badanym terenie najczęściej spotykany jest swobodny typ kompozycji. W przeciwieństwie do płaskiej środkowej Polski teren rejonu Beskidu Niskiego i Pogórza zdawał się spełniać wszelkie wymogi nowego stylu. Na badanym terenie przeciętna wielkość założenia dworskiego czy pałacowego, szczególnie tych gdzie jest ogród swobodny, waha się pomiędzy 5-10 ha. Wiele jest także założeń mniejszych o powierzchni około 3 ha. Często więc ogród ozdobny komponowany był jako jedno wnętrze lub zespół kilku wnętrz. Na tutejszej prowincji, w zespołach niewielkich znikła z ogrodów nadmierna ilość budowli, podstawowym tworzywem stawały się przede wszystkim rośliny, rozmieszczone nieregularnie w grupach i pojedynczo. Zrezygnowano z rozbudowanego programu literackiego, charakterystycznego dla dużych zespołów, na rzecz wnętrz kształtowanych i formowanych z roślin z wykorzystaniem elementów naturalnych, ukształtowania terenu i wody. Wprawdzie zaobserwowano już odejście od układu osiowego, tak charakterystycznego dla

ogrodów geometrycznych, ale tutejsze ogrody angielskie nie unikały wzajemnych powiązań kompozycyjnych, zachowując czasami osiowość w części centralnej ogrodu. Starannie komponowano zakresy widoczności, kadrując i ramując poszczególne widoki. Ogrody powstawały w oparciu o istniejące zespoły leśne, które najczęściej stawały się elementem dzikiej promenady.

Mapy katastralne pozwalają analizować lokalizację obiektów. Często jest zjawisko sytuowania założenia przy kościele w centrum wsi, np. w Dukli, Grybowie, czy w miasteczkach (które obecnie utraciły prawa miejskie) m. in. Czudec, Frysztak, Jasionica Rosielna, Krościenko, Szymbark, Zarszyn. Natomiast dwory czy pałace często powstawały przy ważnych drogach, czy przy traktach handlowych, np. Siary – trakt na Bardiów. Zespoły te były wyraźnie czytelne w krajobrazie. Z punktu widzenia krajobrazowego i przyrodniczego można mówić o pewnej prawidłowości lokowania założeń dworskich i pałacowych na wzniesieniu, w punktach eksponowanych widokowo. Tam sytuowano budynek mieszkalny wraz z ozdobnym ogrodem lub parkiem. Najlepiej, jeśli w pobliżu znajdował się ciek wodny, co dodatkowo stwarzało możliwość wykorzystania naturalnego źródła wody dla stawów czy kaskad.

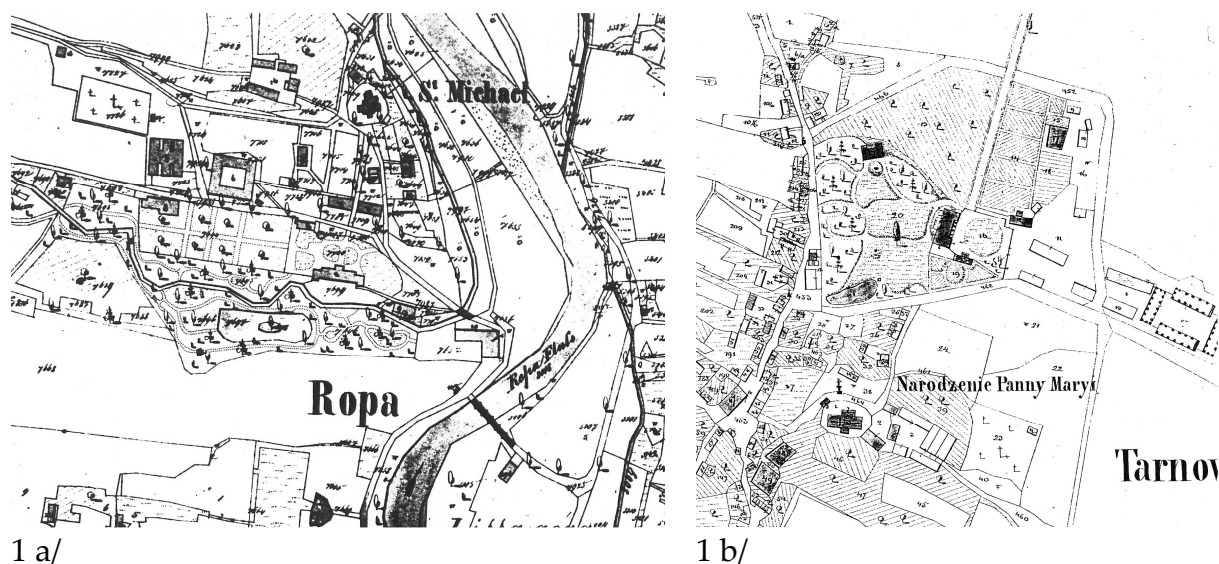
W okresie baroku utrwalił się francuski rozkład rezydencji między dziedzińcem a ogrodem (*entre cour et jardin*). W ostatniej ćwierci XVIII wieku wykształcił się w polskiej architekturze, charakterystyczny typ pałacu, na rzucie prostokąta, gdzie na osi od strony ogrodu wyłamuje się z ryzalitu dwukondygnacyjny salon, natomiast od strony podjazdu salon ten poprzedza sięń, przed którą dobudowany jest czterokolumnowy portyk. W tym okresie klasycystyczny dworek należący do przedstawicieli średniej i uboższej szlachty stał się wzorem dla zjawiska, które jest określane mianem dworu polskiego. Tak przedstawiają się m.in.: Ropa, Rożnów, Jabłonka, Nienadowa czy Szymbark. Są również przypadki dworów o starszej proveniencji z alkierzami, np. w Iskrzynie, Bieździadce, czy obronnych w Szymbarku i Jeżowie¹⁴. Park krajobrazowy w swej pierwszej fazie podporządkował sobie architekturę, zlikwidował wszelką regularność nie tylko w zakresie form roślinnych, ale również w rozplanowaniu. Romantyzm spowodował powstanie nowego typu pałacu o niesymetrycznym rzucie i formach neogotyckich, tak jak np. zameczek w Zagórzanach, czy rezydencje we Wzdowie i Gorajowicach.¹⁵ Na mapach katastralnych dobrze odwzorowany jest układ komunikacyjny. Ważnym elementem jest droga dojazdowa, często aleja (np. Babica, Januszkowice, Makowiska, Potok, Samokłęski, Skołoszyn). W rozwiązaniach późniejszych, romantycznych podjazd odbywał się przez ozdobny park, odsłaniając kolejne widoki, tak jak w Słocinie czy Zagórzanach. Rzadko zdarzały się takie przypadki jak Ropa, gdzie dojazd łączył ze sobą dwa istotne elementy struktury wsi – pałac i kościół. Czasami przy zjeździe do dworu, przy alei, czy skrzyżowaniu, sytuowano figury, krzyż czy nawet grupy zieleni akcentującej (Wola Sękowa, Bieździedza – kapliczka słupowa, Babica – grupa drzew, Bażanówka – krzyż, Bączal Górny – kapliczka akcentowana drzewami). Ważny był podjazd

¹⁴ Informacja w oparciu o materiały historyczne.

¹⁵ Wiadomości o stylu pochodzą z *Katalogów zabytków sztuki* i prac w terenie.

(kolisty, owalny)¹⁶, gdyż często właśnie od niego rozpoczynano przekształcenia, np. Lipinki czy Brzyski. Wewnątrz założenia dążono do rozdzielania różnych typów komunikacji z uwagi na funkcje: reprezentacyjną i gospodarczą. Były przypadki bardzo rozbudowanego układu komunikacyjnego, szerokie drogi dzielą wtedy założenie, a nawet przecinają ogród ozdobny, np. Potok. W zależności od typu ogrodu drogi i ścieżki były rozmaicie kształtowane (szerokość, forma – proste, wijące). Najczęściej miały charakter pieszey – ścieżki spacerowe, aleje, dzikie promenady, a rzadziej jezdny, czy *riding* (Wzdów). Ścieżki spacerowe okrężne służyły stopniowaniu wrażeń, miały za zadanie pokazać jak najwięcej różnych widoków. Mogły prowadzić przez ciemny las, zwarty masyw czy świetlisty gaik, altanę z drzew, aby przejść w gładką rozświetloną słońcem płaszczyznę trawnika.

Poniżej przedstawiono dwa założenia dworskie prezentowane na katastrach (ryc. 1). W oparciu o analizę kompozycji i rozplanowania zaprezentowano ich krótką charakterystykę:

Ryc. 1a. *Ropa in Galizien, Kreis Jaslo, 1850* – Lith. J. Morerette u. Winter Fr. – 1852, 1:2880, WAP Rzeszów; **1b.** *Tarnowiec in Galizien, Kreis Jaslo, 1851* – Lith Kraft u. Winter Fr. – 1853, 1:2880, szkic. indyk. 1863, WAP Rzeszów.

- Ropa – ogród o układzie swobodnym wykazujący cechy złożone, styl angielsko-chiński, typ *picturesque*; w układzie zespołu zachowały się barokowe powiązania przestrzenne – na osi pałacu kościół, owalny podjazd przecina droga dojazdowa; pomiędzy kościołem a oficynami – aleja; na osi poprzecznej przecinającej podjazd jest 8 kwaterowy ogród ze ścieżkami przechodzącymi w układ ścieżek ogrodu swobodnego powstałego w oparciu o naturalny las nad potokiem; mostek na potoku, na północ od potoku staw z wyspą, występują tam drzewa liściaste i iglaste; zespół

¹⁶ W ogrodach swobodnych: kolisty (m. in. Bieździadka, Dukla, Dynów), owalny (m.in. Glinik Mariampolski, Hermanowa, Iskrzynia). W ogrodach geometrycznych owalny (np. Kombornia, Grudna Kępska, Jurowce).

powstał w zakolu rzeki Ropy i potoku (*Ropa in Galizien, Kreis Jaslo, 1852, 1:2880, WAP Rzeszów*).

▪ Tarnowiec – ogród o układzie swobodnym wykazujący cechy złożone, styl arka-dyjski, typ *beautiful*; dojazd do założenia z trzech stron od północy, zachodu i wschodu; od północy sad i geometryczny warzywnik; dwór z gankiem – na jego osi kolisty podjazd; przed nim 2 budynki (oficyny); od zachodu swobodny ogród ozdobny, występują drzewa liściaste i iglaste oraz rozległy salon ogrodowy z imponującym samotnikiem; dzika promenada, koliste kwietniki na trawnikach, owalny staw w południowo-zachodnim narożniku przy nim altana?; w części południowej poniżej niewielkiego obiektu z portykiem ogród geometryczny na trójkątnym planie z kolistym trawnikiem pośrodku; nieopodal kościół Narodzenia Panny Marii; na osi obiektu z kolumnami w kierunku wsch. zlokalizowano zabudowania gospodarcze o prostokątnych podwórzach przecięte drogą (*Tarnowiec in Galizien, Kreis Jaslo, 1853, 1:2880, szkic. indyk. 1863, WAP Rzeszów*).

Woda to element łatwy do odczytania na mapach katastralnych. Pośród elementów charakterystycznych dla epoki jest m.in. staw z wyspą. Występuje np. w Bież-dziadce, Dukli, Gliniku Średnim, Januszkowicach, Ustrobnej. Stawy o charakterze gospodarczym nie miały większego znaczenia kompozycyjnego. Choć zdarzało się również, tak jak i w Dukli, że potrafią połączyć funkcje ozdobne z gospodarczymi, a stawy podzielono groblami, na których były mostki z wazami oraz wyspa z pawilonem. W wielu przypadkach przekształcano stawy gospodarcze w stawy o charakterze ozdobnym m.in. Słocina, Siary, Lipinki. We wszystkich trzech przypadkach zlokalizowano na nich wyspę.¹⁷ Na wyspie najczęściej pojawiały się drzewa. W dwóch przypadkach, pojawia się sytuacja niezwykle rzadka, czyli lokalizowanie na wyspie dużego obiektu (Rogi i Zarszyn – dwory). Istnieje również kilka przypadków gdzie stawy mają charakter rzeki angielskiej, np. Frysztak, Libusza, Polanka, Zręcin.

W legendzie nie jest uwzględniony żaden typ budowli ogrodowych za wyjąt-kiem kaplic, (m.in. Dobrzechów, Januszkowice, Łajsce), na mapach czasami opisana jest oranżeria (np. Potok). We wzorniku do rysowania znalazło się oznaczenie ruin, a przy ogrodzie angielskim – wśród drzew iglastych piktogram pokazuje altanę nakrytą szpiczastym dachem (wykorzystano to w Dukli). Na mapach, na terenie ogro-dów ozdobnych, widoczne są niewielkie budowle i porównując je z przeciętnymi domami można domniemywać, że są to altany lub pawilony. Pojawiają się w ogro-dach o bardziej rozbudowanej kompozycji (Błażowa, Dobrzechów, Frysztak, Jabłon-ka). Rzadko w jednym parku występują dwie (są np. w Falejówce, Jasionicy Rosiel-nej, Zarszynie), czy nawet trzy (Czudec). Najczęściej były to obiekty drewniane. Mo-gły stanowić zamknięcie alei (np. Bączal Górny) lub stać na placyku (ogród przyko-ścielny w Bieczu). Czasami, tak jak w Szymbarku czy Żółkowie¹⁸, sytuowane na osi dworu stanowią domknięcie widoku. Lokalizowane w miejscach skąd roztacza się

¹⁷ Co potwierdzają badania terenowe.

¹⁸ W Żółkowie obiekt jest murowany.

piękny widok, np. na staw (Tarnowiec) lub na panoramę z wyspy (Dukla). Ciekawe rozwiązanie jest w Jasienicy Rosielnej – przez pawilon prowadzi ścieżka, czyli równocześnie jest rodzajem bramy i kulisą. Altany są przeważnie na rzucie kwadratu lub prostokąta (choć może to być uproszczenie), rzadko koła tak jak w Czudcu, Szymbarku czy Iwoniczu. Popularne są mosty murowane i drewniane, choć te ostatnie występują częściej. Można wyróżnić kilka typów. Mosty przez rzeki angielskie (Polanka, Zręcin – nawet dwa mostki), mosty na wyspę (Zarszyn, Januszkowice), mosty przez strumyki, potoki i młynówki (Czudec, Dąbrówka Starzeńska, Iwonicz Łazienki, Izdebki, Mała, Olszyny, Zręcin).

Porównując udział drzew liściastych i iglastych w ogrodach ozdobnych stwierdzić trzeba, że na badanym terenie, zdecydowanie przeważa ilość drzew liściastych, choć katastry pokazują również naturalne lasy iglaste¹⁹. Są parki gdzie nie ma w ogóle drzew iglastych takie jak: Babica, Besko, Biecz, Czudec, Dydnia, Jabłonka, Makowiska. Drzewa iglaste występują często na obrzeżu parków jako składnik dzikiej promenady, często stosowane są w grupach lub klombach oraz jako samotniki. Spośród form roślinnych odczytać można charakterystyczne dla ogrodów geometrycznych (np. szpalery, aleje, kontraleje, żywopłoty, układ kwater i parterów) czy swobodnych (samotnika – solitera (iglastego czy liściastego)²⁰; grupę; klomb; altana z drzew, kępę, smugę; masyw; lasek; dziką promenadę; aleję; *riding*; szpaler).

Płaszczyznę poziomą ogrodu stanowią oprócz komunikacji i luster wody przede wszystkim: trawniki, kwietniki i ozdobne partery kwiatowe. W Gliniku Polskim jest przypadek parteru wodnego. Ozdobne partery mogły pojawić się również we wcześniejszej fazie ogrodu w Czudcu, gdzie na planie widoczna jest fontanna, mogąca mieć właśnie z nimi związek. Inne rozwiązanie to sytuacja, gdy przez kwietniki przechodzą ścieżki, np. Grabownica, Słocina, Dukla. Najczęściej jednak kwietnik lub niewysokie płaskie klomby z krzewów rozwiązane są jako okrągłe lub owalne plamy rozrzucone na trawnikach (rodzaj koszy kwiatowych), rzadsze są kwietniki smugowe. Dwa pierwsze rodzaje są m. in. w Besku, Bieździatce, Czudcu, Tarnowcu, a smugowe w Skołyszynie, Trzcinicy, Ustrobniej. Każdą z form roślinnych wymienionych wyżej można tak szczegółowo analizować.

Pośród innych elementów na mapie katastralnej wyróżnić można z punktu widzenia analizy kompozycji m.in.: wnętrza architektoniczno-krajobrazowe i ich składowe; osie: główne, podporządkowane; dominanty; subdominanty; akcenty; kadrowanie widoków; widoki zapożyczone; zamknięcia widokowe; punkty węzłowe kompozycji; miejsca ekspozycji: czynnej, biernej. Podjęto także próbę, na podstawie map katastralnych, określenia typu kompozycji z uwagi na kategorie estetyczne. Posłużono się charakterystykami teoretyków angielskich i ich późniejszymi omówieniami:

¹⁹ Z planów nie można odczytać jaki był udział roślin obcych.

²⁰ Przykłady wspaniałych samotników to: w sąsiedztwie dworu w Jaszczewie, w salonie ogrodowym w Słocinie lub drzewo liściaste w Tarnowcu. W Trzcinicy na gładkim trawniku pojawia się drzewo o zwisłej formie.

beautiful – piękny²¹ i *picturesque* – malowniczy²² z wyłączeniem kierunku *sublime* – wzniosły (W. Gilpin, R. Payne-Knight i Sir U. Price) oraz *gardenesque* – ogrodniczy (J.C. Loudon) (Zachariasz, 1996). Tak duży zbiór można było analizować tylko w pewnej określonej warstwie kompozycyjnej, gdyż druga symboliczna pozostaje nieznana i taką bez dalszych badań pozostanie. Taki sposób klasyfikacji konfrontowano najczęściej z popularnymi wtedy scenami. Spowodowane to jest określonymi możliwościami przekazu planów. Do podziału według stosowanej przez Anglików klasyfikacji potrzebne byłyby szczegółowe badania, a przynajmniej ich poszerzenie o widoki i panoramy. Z uwagi na to, iż projektowane wtedy ogrody tworzyły sekwencje wewnątrz i następujących po sobie scen o różnym, najczęściej odmiennym charakterze, mogły zachodzić przypadki występowania wszystkich tych typów. Mogło to mieć miejsce zwłaszcza w ogrodach późniejszych, gdyż wszystkie te dyskusje w Anglii odbyły się w XVIII wieku i w latach 30. XIX. Założenia będące przedmiotem badań uformowane zostały w większości przypadków w I ćwierci XIX wieku. W zakresie podziału na typy kompozycyjne na badanym terenie widoczna jest równowaga w zakresie *beautiful* i *picturesque*. Stosunkowo niewiele jest założeń typu *gardenesque*, czyli takich gdzie szczególną dbałość przywiązywano do układu roślinnego, wzajemnych zestawień, kontrastowania i użycia różnorodnych form roślinnych²³.

ANALIZA ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-PARKOWEGO W OPARCIU KATASTRY

Analiza różnych map katastralnych rejestrujących zespół pałacowo-parkowy w Płazie pokazuje zmiany w kształtowaniu zespołu od ok. połowy XIX w. do pocz. XX²⁴. Na rękopiśmiennym oryginale widoczny jest układ oparty na dwóch osiach

²¹ *Beautiful* (piękny) – kategoria kompozycji w której stosowano gładkie trawniki i na nich, na zasadzie elementów wolno stojących, samotniki, klomby i grupy, występowały również płaszczyzny wodne o nieregularnej linii brzegowej. Granice wewnątrz stanowiły smugi, klomby czy pojedyncze drzewa. Granice te często subiektywne, powodowały powstawanie rozległych przestrzeni akcentowanych głównie architekturą klasyczną.

²² *Picturesque* (malowniczy) – charakteryzują ją wnętrza labiryntowe, o wyraźnych ścianach, często niewielkie o zróżnicowanych rzutach, dążenie do kontrastu, element zaskoczenia i niespodzianki. Granice wewnątrz stanowią ściany lasu lub zwarte grupy drzew, potoki o bystrym nurcie przepływające przez założenie. Często pojawia się architektura neogotycka, egzotyczna, elementy rustykalne.

²³ Odrębna sprawa to klasyfikacja stylistyczna obiektów. Ogród to dzieło sztuki, które podlega ciągłym zmianom, szybko wchłania nowości, ulega modom, jest podatny na pastisz i kicz. W polskiej literaturze przedmiotu funkcjonują autorskie klasyfikacje stylów ogrodowych. Podział J. Bogdanowskiego (2000) został przyjęty dla klasyfikacji ogrodów Beskidu Niskiego i Pogórza przedstawionych na katastrach. Podział ten stwarzał największą możliwość interpretacji planów katastralnych. Wyodrębniono sześć typów „ogrodów angielskich”: 1. w momencie powstawania, 2. angielsko - chińskie; 3. arkadyjskie; 4. romantyczne; 5. naturalistyczne, oraz zespół, który zaklasyfikowano jako 6. układy złożone, nawarstwione

²⁴ Płaza Krakauer Kreis, Bezirk Chrzanów, 1848 (AP Kraków, K.Chrz. N.K.Chrz., 256) oryginał rękopiśmienny, skala 1:2880, pierworys mapy; Płaza Galizien, Krakauer Kreis, Bezirk Lipowiec, 1848 lit. 1849 (AP Kraków K.Chrz. N.K.Chrz. 257), tzw. Wiedenska; Płaza Galizien, Krakauer Kreis, Bezirk Lipowiec, (AP Kraków K.Chrz. N.K.Chrz. 258), 1848 Lith Krapf u. Winter C, 1849, 1:2880; Płaza Galizien, Krakauer Kreis (AP Kraków K.Chrz. N.K.Chrz. 259), rękopiśmienne wyrysy z mapy katastralnej, parcele

(płn.-zach. – płd.-wsch. płn.-wsch. – płd.-zach). W skład zespołu wchodzi murowany dwór z dwoma symetrycznie sytuowanymi oficynami tworzącymi dziedziniec, co jest typowe dla baroku. Szpalery ramują podjazd z trzech stron (wzdłuż oficyn – od zachodu i wschodu i od południa wzdłuż budynku prawdopodobnie gospodarczego, może też oficyny?), na późniejszych rysunkach szpalery pojawiają się tylko wzdłuż oficyn: zachodniej i wschodniej. Dwór jako dominanta²⁵ orientowany na południe, z wysuniętymi od południa i północy na osi ryzalitami, w elewacji frontowej schody. W elewacji wschodniej, od strony ogrodu o układzie swobodnym, jest także wysunięty ryzalit, być może schody lub weranda. Przed dworem owalny podjazd z rabatami w pierworysie, na późniejszych odbitkach w centrum pojawia się drzewo i rabata obrzeżna²⁶.

Nietypowy jest podjazd z boku, nie osiowo w stosunku do pałacu, aleją od strony północno-zachodniej, co wynika zapewne ze starszej lokalizacji dworu oraz powiązania dwóch ważnych elementów wsi, czyli dworu i kościoła. Na terenie zespołu znajdował się jeden staw, za zabudowaniami w części wschodniej przy granicy ówczesnego zespołu. Kolejne rysunki katastru pokazują odmienny układ kompozycyjny, szczególnie w układzie geometrycznych kwater. Na pierworysie na stoku południowym na południe od alei dojazdowej narysowano regularny kwaterowy podział, a jedna z kwater (płd.-wsch.) posiada układ diagonalny z kolistym trawnikiem pośrodku. Natomiast na Wiedence i oraz odbitce litograficznej na terenie tym brak jest jakiegokolwiek kompozycji, a szraf wskazuje, że jest ogród o charakterze użytkowym (Zachariasz, 1996). Na „Wiedence” później ołówkiem wrysowano projekt sadu, opisując nawet, że będą tam rosły: śliwy, jabłonie i grusze. Układ kwaterowy pojawia się na katastrze z 1890 i w odbitkach z 1900, choć jest raczej niemożliwe by układ ten zachował się. Niewielki ozdobny ogród swobodny zlokalizowano we wschodniej części zespołu. Występują w nim charakterystyczne rabaty lub klomby owalne, rabaty są też wzdłuż elewacji tylnej i bocznej dworu i przy wschodniej oficynie. Pojawiają się też klomby w narożniku północno-wschodnim, w centrum układu z placykiem pośrodku oraz jeden na trawniku na osi oficyny. Typ kompozycji *beautiful* o czytelnym subiektywnych wnętrzach zapewne wynika z wczesnej fazy formowania ogrodu (Böhm, Zachariasz, Rygiel, Sykta, 2003).

pokazujące układ własności, sporządził A.Golinski, nie datowano (po 1849 r.), 1:2880; Płaza Galizien, Krakauer Kreis, 1890 (AP Kraków K.Chrz. N.K.Chrz. 260), odbitka litograficzna podkolorowana, 1:2880; Płaza w Galicji, powiat podatkowy Chrzanów (AP Kraków K.Chrz. N.K.Chrz. 261), 1909, ślepe podkłady niekolorowane, 1:2880.

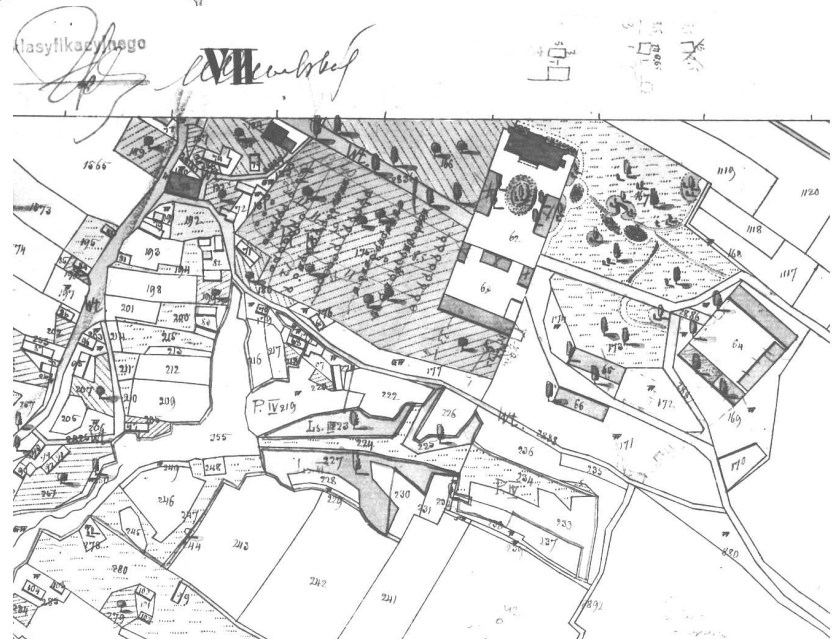
²⁵ Usytuowany w najwyższym punkcie wzgórza.

²⁶ W skład założenia wchodzi trzy zespoły zabudowań gospodarczych, których rozplanowanie można precyzyjnie opisać.

Ryc. 2a. Płaza Krakauer Kreis, Bezirk Chrzanów, 1848 (AP Kraków, K.Chrz. N.K.Chrz., 256) oryginał rękopiśmienny, pierworys mapy, skala 1:2880;

Ryc. 2b. Płaza Galizien, Krakauer Kreis, Bezirk Lipowiec, 1848 lit. 1849 (AP Kraków K. Chrz. N.K. Chrz. 257), tzw. Wiedenka;

VII

Ryc. 2c. Płaza Galizien, Krakauer Kreis, Bezirk Lipowiec, (AP Kraków K.Chrz. N.K.Chrz. 258), 1848 Lith Krapf u. Winter C, 1849, 1:2880.

PODSUMOWANIE

Mapy katastralne, jako jednolite źródło rejestrujące stan terenu około połowy XIX wieku i później, na szkicach indykacyjnych (aż do lat 60 XX wieku w niektórych nawet przypadkach), są doskonałym materiałem źródłowym do badań historycznego krajobrazu, przekształceń, rozplanowania i kompozycji. Specjalistyczne analizy z różnych zakresów np. ruralistyki, urbanistyki, planowania przestrzennego, sztuki ogrodowej czy architektury *militaris* potwierdzają ich przydatność dla badaczy. Są wykorzystywane do badań pojedynczych obiektów, rzadziej do studiów kompleksowych. Mapy katastralne stanowią też doskonały materiał porównawczy do analiz współczesnych fotografii lotniczych, są doskonałym narzędziem wspomagającym pracę różnych specjalistów.

LITERATURA

- Barwiński E., 1935: Wąsowicz M., Reformy Józefa II i jego następców i ich pozostałości archiwalne [w:] Ziemia Czerwińska, R. I, z. 2, Lwów: 251-289.
- Bell S., 1993: Elements of Visual Design in the Landscape, London.
- Bell S., 1999: Landscape. Patterns, Perception and Process, London.
- Bogdanowski J., 1966: Ogrody włoskie pod Krakowem [w:] Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej, Zeszyt specjalny nr 1, Kraków.
- Bogdanowski J., 1976: Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu, Ossolineum, Wrocław, Kraków.
- Bogdanowski J., 1989: Metoda jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK)..., PK, Kraków.
- Bogdanowski J., 1995: Podkrakowskie założenia dworskie w świetle planów katastralnych (1848) [w:] Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe, Warszawa: 51-71.
- Bogdanowski J. 2000: Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji, Arkady, Warszawa.
- Böhm A., 1981: O budowie i synergii wnętrz urbanistycznych, PK, Kraków.
- Böhm A., 2004: „Wnętrze” w kompozycji krajobrazu, PK, Kraków.
- Böhm A., Zachariasz A., Rygiel P., Sykta I., 2003: Studium historyczne i analiza kompozycyjno-widokowa zespołu pałacowo-parkowego w Płazie k/Chrzanowa ..., Kraków, archiwum IAK PK, praca niepublikowana.
- Chrabelski K., Ciołek G., 1949: Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy zabytkowych ogrodów. [w:] Ochrona Zabytków, R. 2 nr 1, Warszawa, Kraków: 15-19.
- Ciołek G., 1954: Ogrody polskie, Warszawa.
- Ciołek G., 1965: Z dziejów kartografii ogrodów [w:] Rejestr ogrodów polskich, z. 3, Warszawa: 5-30.
- Czyżewska A., 1991: Kataster jako źródło informacji o przestrzennych wartościach kulturowych [w:] Zeszyty Problemu Badawczego Ministerstwa Kultury i Sztuki, Gdańsk, z. 4: 7-34.
- Drabek J., Piątkowski F., 1989: 1000 słów o mapach i kartografii, Warszawa.
- Foundations for Visual Project Analysis, 1986: ed. R.C. Swardon, J.F. Palmer, J.P. Felleman, New York.
- Goodall B. 1987: The Penguin Dictionary of Human Geography, London.
- Genga W., 1987: Identyfikacja nawarstwień kompozycyjnych zabytkowego parku w Kościelnikach – próba przydatności metody do rewaloryzacji założenia [w:] Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, O/PAN Kraków, t. XXI: 159-168.
- Instruction..., 1824: Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Katasters in Folge des 8ten und 9ten Paragraphes des Allerhöchsten Patentens vom 23. December 1817 angeordneten Landesvermessung; wyd. 1865, wyd. 1904; Wien, K.u.K. Hof- und Staatsdruckerei.
- Lynch K., 1960: The Image of the City, MIT Press.
- Mironowicz I. 2005: Technika zapisu planistycznego, Kraków.

- Mydel R., 1973: Charakterystyka i ocena przydatności źródeł kartograficznych do badań przeobrażenia struktury użytkowania przestrzeni miejskiej [w:] *Folia Geographica, Series Geographica Oeconomica*, vol. VI. PAN O/Kraków: 86-89.
- Patoczka P. 2000: *Ściany i bramy w krajobrazie*, PK, Kraków.
- Piórecki J., 1989: *Zabytkowe ogrody i parki województwa przemyskiego*, Rzeszów.
- Rutkowski J., 1917: Galicyjski kataster gruntowy jako podstawa statystyki własności ziemskiej [w:] *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, red. T. Pilat, t. XXV, Zeszyt III, Lwów: 25-36.
- Stoksikówna J., 1975: Galicyjski kataster gruntowy jego geneza, dzieje i spuścizna aktowa [w:] *Archeion*, t.LXIII, Warszawa:165-187.
- Styś W., 1932: Metryki gruntowe józefińskie i franciszkańskie jako źródła do historii gospodarczej Galicji [w:] *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, T. II, R. 1932 i 1933, Lwów: 57-92.
- Wielka Powszechna Encyklopedia Ilustrowana, 1904: seria I, t. XXXV-XXXVI, Warszawa: 117-122, hasło kataster; autorzy: Stanisław Aleksander Kempner i Edward Chwalewik.
- Wolski J., 2000, Austriacki kataster podatku gruntowego na ziemiach polskich oraz jego wykorzystanie w pracach urzędzeniowych i badaniach naukowych [w:] *Polski Przegląd Kartograficzny*, t. 32, nr 3: 199-212.
- Wolski J., 2001, Kataster podatku gruntowego na ziemiach polskich – rys historyczny oraz geodezyjne i kartograficzne zasady sporządzania [w:] *Przegląd Geograficzny*, t. 73, 1-2: 107-131.
- Wydro J., 1967: Kataster gruntowy austriacki i jego znaczenie dla Galicji [w:] *Studia Historyczne*, R. 10, z. ½: 145-157.
- Wzorek Z., 1951: Galicyjskie plany katastralne [w:] *Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury*, R.1, Warszawa, z. 2: 87-91.
- Zachariasz A., 1996: Plany katastralne ogrodów jako świadectwo rozwoju idei „ogrodu angielskiego” (na przykładzie Beskidu Niskiego i Pogórza), praca doktorska; promotor: J. Bogdanowski, Kraków.
- Zachariasz A., 1998: Plany katastralne ogrodów jako świadectwo rozwoju polskiej XIX-wiecznej sztuki ogrodowej (na przykładzie Beskidu Niskiego i Pogórza) [w:] *Ochrona dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego w Polsce*, Warszawa: 93-99.
- Zachariasz A., 1998: Polskie osiemnasto- i dziewiętnastowieczne traktaty ogrodnicze w bibliotece dworskiej – teoria i praktyka [w:] *Dwór polski w XIX wieku*, Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa: 125-165.
- Zachariasz A., 2000: „Ogrody angielskie” Beskidu Niskiego i Pogórza przedstawione na planach katastralnych [w:] *Rzeszowska Teka Konserwatorska*, t. II, Rzeszów: 227-256; 470-471.
- Zachariasz A., 2007: Odczytywanie historii zapisanej w krajobrazie [w:] *Roczniki Geomatyki*, t. V, z. 8: 43-56.